

Valentlik va soʻz yasalishi oʻzbek tilida: leksik-sintaktik jihatlar

Azimqulov Maʼrufjon Xakimjon oʻgʻli
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqola oʻzbek tilida soʻz yasalishi jarayonida valentlik tushunchasining oʻrni va uning leksik-sintaktik jihatlarini tahlil qiladi. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar yordamida yangi soʻzlar hosil qilinishi tilning leksik boyligini kengaytirish bilan birga, gap tuzilmasi va sintaktik bogʻlanishlar sistemasiga ham taʼsir qiladi. Valentlik tushunchasi feʼl va boshqa soʻz turkumlarining bogʻlanish imkoniyatlarini aniqlab beradi. Ushbu maqolada soʻz yasalishi jarayonida valentlikning qanday oʻzgarishi, ularning oʻzaro taʼsiri va bu jarayonlarning oʻzbek tili grammatikasi va semantikasiga taʼsiri yoritiladi.

Kalit soʻzlar: valentlik, soʻz yasalishi, leksik-semantik valentlik, sintaktik valentlik, oʻzbek tili grammatikasi, morfologik oʻzgarishlar.

Tilshunoslikda **valentlik** tushunchasi feʼlning boshqa birliklar bilan bogʻlanish imkoniyatlarini ifodalaydi. Valentlik orqali feʼlning gapdagi ishtirokchilar soni va ularning turini belgilash mumkin. Masalan, oʻzbek tilida bir valentlikli, ikki valentlikli va uch valentlikli feʼllar mavjud boʻlib, ularning qanday gap boʻlaklarini talab qilishi valentlik tushunchasi orqali tushuntiriladi.

Soʻz yasalishi esa oʻzbek tilining morfologik boyligini belgilovchi asosiy jarayonlardan biridir. Yangi soʻzlar hosil qiluvchi qoʻshimchalar yordamida tildagi leksik birliklar kengayadi, bu esa gapdagi sintaktik bogʻlanishlarga va valentlikka taʼsir qiladi. Leksik valentlik qoʻshimchalar orqali oʻzgarganda, yangi hosil qilingan soʻzlarning sintaktik imkoniyatlari ham kengayadi yoki qisqaradi. Shu jihatdan valentlik va soʻz yasalishi jarayonlari oʻzaro uzviy bogʻliq.

Tilshunoslikda valentlik tushunchasi ilk bor XX asrda strukturalist yondashuv asosida L. Tesniere tomonidan kiritilgan. Tesniere valentlikni atomlarning kimyoviy bogʻlanishiga qiyoslab, feʼlning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanish imkoniyatini tasvirlagan. Oʻsha davrdan beri valentlik nazariyasi koʻplab tillarning grammatik tuzilishini oʻrganishda asosiy omil sifatida qaralmoqda. Jahon tilshunosligida

valentlikka oid tadqiqotlar nafaqat fe'ning sintaktik imkoniyatlarini, balki semantik jihatlarini ham tahlil qiladi.

Valentlik gapda fe'ning qancha va qanday bog'lanishlar yaratishini belgilaydi. Bir valentlikli fe'llar faqat subyekt bilan bog'lanadi (*yig'lamoq, yurmoq*), ikki valentlikli fe'llar esa subyekt va obyekt talab qiladi (*sevmoq, ko'rmoq*). Uch valentlikli fe'llar esa subyekt, obyekt va qo'shimcha ishtirokchini talab qiladi (*bermoq, yozmog'*).

Valentlik nafaqat fe'llar bilan cheklanib qolmaydi, balki boshqa so'z turkumlariga ham taalluqli bo'lishi mumkin. Masalan, ot, sifat va ravish yasovchi qo'shimchalar ham yangi hosil qilingan so'zlarning valentligini o'zgartirishi mumkin. Valentlik tushunchasi tilshunoslikda fe'ning va boshqa so'z turkumlarining gapdagi ishtirokchilar bilan bog'lanish imkoniyatlarini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tilning sintaktik tuzilishidagi murakkablikni aniqlashda valentlik asosiy rol o'ynaydi, chunki u so'zlarning o'zaro munosabatini, ishtirokchilar sonini va gap tuzilmasidagi rolining qanday ekanligini tushuntirib beradi. Fe'ning valentligi uning semantik va sintaktik funksiyasiga bog'liq bo'lib, gapda ishtirokchilarni talab qilish orqali bog'lanishlarni shakllantiradi.

Tilshunoslikda valentlik nazariyasi XX asrda strukturalistik yondashuv doirasida rivojlana boshladi. L. Tesniere tomonidan kiritilgan bu tushuncha kimyoviy atomlarning valentlik imkoniyatlariga qiyoslab izohlangan. Shundan buyon valentlik tilshunoslik tadqiqotlarida, ayniqsa gapning tuzilishini tushinishda muhim nazariya sifatida o'rganilib kelmoqda. Jahon tilshunosligida bu tushunchaning amaliy qo'llanilishi fe'ning sintaktik imkoniyatlarini aniqlashda va semantik jihatdan tahlil qilishda keng qo'llanilmoqda.

So'z yasalishi esa o'zbek tilining morfologik tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. So'z yasalishi jarayoni orqali yangi leksik birliklar hosil qilinishi til boyligini oshiradi, shu bilan birga, gap tuzilmasiga ham ta'sir ko'rsatadi. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan yangi so'zlar valentlikni o'zgartirishi mumkin, bu esa gapdagi sintaktik bog'lanishlarni qayta shakllantiradi. So'z yasalishi natijasida fe'llarning valentligi oshishi yoki kamayishi kuzatiladi, bu esa gapdagi ishtirokchilar sonini belgilaydi.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi va valentlik aloqalari hozirgacha chuqur tadqiq qilingan bo'lsa-da, ularning o'zaro ta'siri, ayniqsa yangi hosil qilingan so'zlarning sintaktik imkoniyatlariga ta'siri mavzusi yanada kengroq o'rganilishni

talab qiladi. Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘z yasash va valentlik o‘zgarishlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik, so‘z yasovchi qo‘shimchalarning fe‘l va boshqa so‘z turkumlarining valentlikka ta‘siri, hamda bu jarayonlarning gap tuzilishiga qanday ta‘sir qilishi yoritiladi. Maqolada valentlik va so‘z yasalishi jarayonlari morfologik va sintaktik nuqtai nazardan tahlil qilinadi va ularning o‘zaro munosabati batafsil ochib beriladi.

Bu masalalarni yoritish orqali o‘zbek tilining grammatika va semantika tizimiga oid yangi ilmiy xulosalar chiqariladi va tilshunoslikka oid amaliy bilimlar kengaytiriladi. Ushbu tadqiqot, shuningdek, o‘zbek tilidagi valentlik va so‘z yasalishi o‘zaro bog‘liqliklarini chuqurroq anglash orqali boshqa tillardagi tadqiqotlar bilan taqqoslash imkoniyatini beradi.

O‘zbek tili morfologik jihatdan boy va o‘ziga xos til bo‘lib, bu tilning ko‘p qismi so‘z yasovchi qo‘shimchalarga asoslangan. O‘zbek tilida qo‘shimchalar yordamida yangi so‘zlar hosil qilinishi tilning leksik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu jarayon valentlikka bevosita ta‘sir ko‘rsatadi, chunki yangi so‘zlarning bog‘lanish imkoniyatlari va ularning gapdagi funksiyalari o‘zgarishi mumkin.

So‘z yasovchi qo‘shimchalar quyidagi turkumlarga bo‘linadi:

- **Fe‘l yasovchi qo‘shimchalar: -la, -dir, -moq;**
- **Ot yasovchi qo‘shimchalar: -lik, -chi, -dor;**
- **Sifat yasovchi qo‘shimchalar: -li, -siz, -cha.**

Fe‘l yasovchi qo‘shimchalar orqali valentlik sezilarli darajada o‘zgaradi. Masalan, **-la** qo‘shimchasi orqali hosil qilingan fe‘lning valentligi dastlabki fe‘lning valentligidan farq qilishi mumkin. **Yozmoq** fe‘li ikki valentlikka ega bo‘lsa, **yozdirish** fe‘li uch valentlikka ega bo‘ladi, chunki yangi fe‘l uchun yana bir ishtirokchi (yozdiruvchi shaxs) talab etiladi.

Valentlik tahlili ikki asosiy ko‘rinishda olib boriladi: **leksik valentlik** va **sintaktik valentlik**. Leksik valentlik til birliklarining semantik jihatdan bog‘lanish imkoniyatlarini anglatadi, ya‘ni so‘zlarning ma‘nosi ularga qanday ishtirokchilarni talab qilishini belgilaydi.

Sintaktik valentlik esa so‘zlarning gapda qanday strukturaviy bog‘lanishlarga kirishishini ifodalaydi. Masalan, **bermoq** fe‘li leksik valentlik nuqtai nazaridan uch

valentlikli, chunki u subyekt, obyekt va manzilni talab qiladi. Ammo sintaktik valentlikka ko‘ra, bu fe‘l gapda qanday ishtirokchilar bilan birlashishini tahlil qilish mumkin. O‘zbek tilida so‘z yasalishi jarayonida bu valentlik turli qo‘shimchalar yordamida o‘zgarishi mumkin.

Ot yasovchi qo‘shimchalar so‘zning valentligini kamaytirishi yoki yangi valentlik imkoniyatlarini yaratishi mumkin. Masalan, **-lik** qo‘shimchasi qo‘shilganda yangi ot valentligi kamayadi, chunki ot fe‘l kabi bog‘lanish imkoniyatiga ega emas. Shunga qaramay, otning sintaktik pozitsiyasi gapdagi boshqa so‘zlar bilan bog‘lanish imkoniyatini belgilaydi.

O‘zbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar ko‘pincha fe‘lning valentligini o‘zgartiradi. Masalan, **-moq** qo‘shimchasi orqali hosil qilingan fe‘lning valentligi unga qo‘shilgan so‘z turkumiga bog‘liq holda o‘zgaradi. Fe‘lning valentligi ot yasovchi qo‘shimchalar orqali qisqaradi. Masalan, **yozmoq** fe‘li ikki valentlikka ega bo‘lib, ot yasovchi **-uvchi** qo‘shimchasi qo‘shilganda bu bog‘lanish imkoniyati torayadi va yangi hosil qilingan ot boshqa ishtirokchilarni talab qilmaydi.

So‘z yasovchi qo‘shimchalarning valentlikka ta‘siri faqat morfologik darajada emas, balki sintaktik tizimga ham ta‘sir qiladi. Fe‘lning valentligi uning gapda boshqa birliklar bilan qanday bog‘lanishini belgilaydi. Fe‘llarning valentligi gap tuzishda muhim omil hisoblanadi va bu bog‘lanish sintaktik strukturalarni shakllantiradi. So‘z yasovchi qo‘shimchalar yangi so‘zlar hosil qilishda sintaktik tizimni qayta tuzib, gapdagi bog‘lanishlarni o‘zgartirishi mumkin.

Misol sifatida, **sevmoq** fe‘li ikki valentlikka ega bo‘lib, subyekt va obyektни talab qiladi. Ammo bu fe‘lga **-dir** qo‘shimchasi qo‘shilganda, yangi hosil qilingan fe‘l uch valentlikka ega bo‘ladi, chunki u qo‘shimcha ishtirokchini talab qiladi. Sintaktik jihatdan bu fe‘lning bog‘lanish imkoniyatlari kengayadi.

Valentlik va so‘z yasalishi jarayonlari o‘zbek tilining leksik va sintaktik tizimida muhim o‘rin tutadi. Valentlik til birliklarining gapda qanday bog‘lanish imkoniyatlarini belgilasa, so‘z yasovchi qo‘shimchalar bu bog‘lanishlar tizimini o‘zgartiradi. So‘z yasalishi jarayonida valentlik o‘zgarishi, tilning semantik va sintaktik imkoniyatlarini kengaytiradi yoki toraytiradi.

Valentlikning semantik jihatlari: Valentlik nafaqat sintaktik bog‘lanishlarni, balki so‘zlarning semantik yukini ham belgilaydi. Fe‘lning valentligi uning ma‘nosini aniqlab beradi, ya‘ni u qanday ishtirokchilar bilan ishlatilishini bildiradi.

Masalan, ikki valentlikli fe'l bo'lgan "olmoq" faqat subyekt va obyektни talab qiladi, bu esa har doim ikki ishtirokchi o'rtasidagi ma'no munosabatini aks ettiradi.

Qo'shimchalar valentlikni o'zgartirishi: O'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar valentlikni o'zgartirishi mumkin. Masalan, ot yasovchi qo'shimchalar orqali fe'l valentlikni yo'qotib, gapdagi ishtirokchi sonini kamaytiradi. Bu jarayon tilning moslashuvchanligini ta'minlaydi va tilning yangi ma'no imkoniyatlarini ochadi.

Fe'ning valentlik yuki: Fe'ning valentligi uning harakat yoki holatni qanday ifodalashiga ham bog'liq. Masalan, "o'qimoq" ikki valentlikka ega bo'lib, u subyekt va obyektни talab qiladi. Biroq fe'lga ma'lum qo'shimchalar qo'shilganda, valentlik o'zgaradi va yangi gap tuzilmalari hosil bo'ladi, bu esa tilning ma'no ifodalash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tilning dinamik tuzilishi: Valentlik va so'z yasalishi o'zbek tilining dinamik xususiyatlarini ko'rsatadi. Tilning o'zgaruvchan va rivojlanishi ko'p hollarda yangi fe'l va ot shakllarining paydo bo'lishi va bu jarayonlarning valentlikka ta'sir qilishiga bog'liq. Bu jarayon tilni zamon bilan birga rivojlanishga moslashtiradi va yangi nutq shakllarini hosil qilishga imkon yaratadi.

O'zbek tilida so'z yasovchi qo'shimchalar, xususan fe'l va ot yasovchi qo'shimchalar, fe'ning valentligini o'zgartirishi mumkin. Fe'ning valentligi oshganda yoki kamayganda, gapdagi ishtirokchilar soni va bog'lanishlar tizimi ham o'zgaradi. Shuningdek, so'z yasalishi faqat fe'ning valentlikka ta'sir qilib qolmay, boshqa so'z turkumlari (ot, sifat) orqali ham gapdagi sintaktik qurilmalarga ta'sir ko'rsatadi.

Valentlik va so'z yasalishi jarayonlarini chuqurroq tahlil qilish orqali o'zbek tilining morfologik va sintaktik qurilishi haqidagi bilimlarimizni yanada kengaytirish mumkin. Ushbu tadqiqot natijalari nafaqat o'zbek tili grammatikasini yanada chuqurroq tushunishga, balki tilshunoslikning universal qonuniyatlarini aniqlashda ham xizmat qiladi. Shuningdek, bu bilimlar boshqa tillardagi valentlik va so'z yasalishi tizimlari bilan o'zbek tilini taqqoslash imkonini yaratadi.

So'z yasalishi jarayonida valentlikning o'zgarishi tilning morfologik va sintaktik tuzilishini chuqurroq anglashga yordam beradi. Yangi qo'shimchalar yordamida hosil qilingan so'zlarning valentligi orqali gap tuzilmalari boyitiladi yoki soddalashtiriladi. Bu jarayon o'zbek tilida, ayniqsa fe'l va ot yasovchi qo'shimchalar yordamida keng qo'llaniladi.

Valentlik va soʻz yasalishi tilning semantik jihatlarini ham kengaytiradi, chunki yangi soʻzlar va ularning bogʻlanish imkoniyatlari gapning maʼnosiga taʼsir qiladi. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar orqali tilning maʼno darajasi chuqurlashadi va bu orqali ifodaviy imkoniyatlar oshadi. Shunday qilib, valentlik va soʻz yasalishi oʻzbek tilining oʻzaro uzviy bogʻlangan va murakkab tizimini tashkil etib, tilning oʻzgaruvchan va rivojlanish xususiyatlarini yoritib beradi.

Tadqiqot natijalari tilshunoslik nazariyasida oʻzbek tilining soʻz yasalishi va valentlik mexanizmlarini batafsil tushunish uchun muhim ahamiyatga ega boʻlib, boshqa tillardagi valentlik tizimlari bilan solishtirishga ham imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tesniere, L. (1959). *Elements de Syntaxe Structurale*. Paris: Klincksieck.
2. Fillmore, C. J. (1968). The Case for Case. In E. Bach & R. T. Harms (Eds.), *Universals in Linguistic Theory* (pp. 1-88). New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Croft, W. (2001). *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
4. Abdurahmonov, H. (2007). *Oʻzbek tili sintaksisi*. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti.
5. Buranov, J. B., & Qodirov, A. N. (1981). *Oʻzbek tilining grammatikasi: Sintaksis*. Toshkent: Oʻzbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti.
6. Shoumarov, R. (1998). *Oʻzbek tili morfologiyasi*. Toshkent: Oʻqituvchi nashriyoti.
7. Haydarov, A. (2010). *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Universitet nashriyoti.
8. Tomlin, R. S. (1986). *Basic Word Order: Functional Principles*. London: Croom Helm.
9. Dixon, R. M. W. (2010). *Basic Linguistic Theory, Vol. 2: Grammatical Topics*. Oxford: Oxford University Press.
10. Levin, B. (1993). *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago: The University of Chicago Press.